

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Populisme als uitdaging

De opkomst van het hedendaagse populisme is een reactie op teleurgestelde verwachtingen. De Nederlandse politiek begreep de afgelopen decennia haar eigen project vooral als een steeds verder voortschrijdende modernisering van de samenleving. Dat heeft de verwachtingen rond ‘de politiek’ opgejaagd: ‘Den Haag’ staat garant voor geluk en welzijn. Het CDA heeft vanuit zijn traditie de mogelijkheid om én een eigentijdse maatschappij- en cultuurkritiek te formuleren, én een alternatief te verwoorden.

door *Pieter Jan Dijkman*

Hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

NEDERLAND EN BELGIË LIJDEN AAN EEN ZIEKTE die populisme heet. Het Franse dagblad *Le Monde* was er in een hoofdredactioneel commentaar naar aanleiding van de mislukking van de kabinetsformaties in de Lage Landen, in de zomer van 2010, niet gerust op. De twee ‘Europese democratieën ondergaan een ongekende crisis’, merkte de krant op. Ooit waren beide landen het toonbeeld ‘van de kunst van het compromis met drie klassieke stromingen, sociaaldemocraten, christendemocraten en liberalen’. Maar de opkomst van een ‘egoïstisch populisme’ versplintert en brengt de democratie ‘uit evenwicht’.¹

Het is een geluid dat de laatste jaren vaker klinkt. Het populisme is een ernstige kwaal en het ontwricht de democratie. Het commentaar van het eerbiedwaardige *Le Monde* was zorgvuldig en beschaafd van toon. Het kan veel apocalyptischer. Geert Wilders en zijn politieke beweging als het ‘prototype van hedendaags fascisme’,² als een kwaal die zoals de meeste ziektes zo snel mogelijk onschadelijk moet worden gemaakt.

Het is de vraag of dit de zinvolste benadering is. Met zo’n houding zouden de gevestigde partijen zich al te gemakkelijk af kunnen maken van de moeilijke opdracht om in te gaan op de argumenten en het diep gewortelde ongenoegen van populistten en hun aanhangers. En dat terwijl zich in het populisme misschien wel ‘een nieuwe sociale kwestie’ aankondigt, die, in de woorden van Abraham Kuyper, ‘de onhoudbaarheid van de tegenwoor-

dige toestand' aan het licht brengt die zich laat verklaren 'niet uit toekomstige oorzaken, maar uit een fout in den grondslag zelf van ons maatschappelijk samenleven'.³

Jazeker, het hedendaagse populisme zoals zich dat manifesteert vraagt om een weerwoord, om een eigen, richtinggevend verhaal, om lef en moed ook van gevestigde partijen, zoals het CDA. Maar de kwestie is niet hoe we het populisme onschadelijk kunnen maken. De vraag is veel meer hoe we de zorg die de achterban van populistische partijen heeft voor de toekomst kunnen omzetten in een wenkend perspectief. Als nu niet wordt geïnvesteerd in een hervormingsagenda op sociaal en economisch terrein, en als nu niet met allerlei initiatieven wordt aangetoond dat islam en rechtsstaat samen kunnen gaan, dan worden het CDA en andere partijen qua positie en agenda al snel gegijzeld van het populisme, en ontstaat in de toekomst bovendien een nieuwe voedingsbodem voor hetzelfde populisme.⁴

STIJL

Populisme als verschijnsel kan zich in Nederland door de 'Fortuynrevolte' en de opkomst van Wilders' pvv verheugen in een grote belangstelling. Uit de krantenbank LexisNexis blijkt dat het begrip populisme sinds 2000 aan een opmars bezig is in kranten en tijdschriften. De laatste jaren verschenen er vele publicaties over populisme.⁵

Tegelijk is niet altijd even duidelijk wat nu precies met populisme wordt bedoeld. In het publieke debat wordt veel onder de noemer van populisme geschaard, van de zogeheten 100 dagentournee van het kabinet-Balkenende IV tot de film *Fitna* van pvv-leider Wilders, van D66'er Pechtold, die de politiek 'vies en vunzig' noemde, tot voormalig PvdA-leider Bos, die minder doctorandussen en meer Jan Schaefer in zijn partij wilde. Ook parlementair journalisten en politici hanteren de term vaak op een heel verschillende manier. De ene keer gaat het om een ideologie, de andere keer om een politieke stijl of attitude, en dan weer om een vorm van versimpeld taalgebruik, straattaal.

Populisme lijkt nog het beste als een politieke stijl te kunnen worden getypeerd. En dan stijl niet in de zin van de houding en de *way of acting* van individuele politici. Het gaat ook niet zozeer om de ideologische oriëntatie. Populisme lijkt meer een mentaliteit dan een ideologie. Een programma-tische definitie is immers moeilijk te geven; het kan verbonden zijn aan zowel 'linkse' als 'rechtse' politiek.⁶ Nee, met stijl wordt dan bedoeld, zoals filosoof Sjaak Koenis het verwoordt, 'de manier waarop politici maatschappelijke problemen oplossen'. Stijl verbindt de definitie en analyse van problemen met voorstellen voor de aanpak van problemen. Het voordeel

daarvan is dat de nadruk minder ligt op de intentie van partijen en meer op de vertaling van daadwerkelijke problemen in oplossingen. Bovendien kan met deze omschrijving van populisme als stijl meer recht worden gedaan aan het gegeven dat andere politieke stromingen in de praktijk evenzeer een eigen stijl hebben gekozen om hun ideeën te realiseren.⁷ Zo botste de ‘gemeenschapstijl’ van het CDA, met de nadruk op gedeelde waarden en normen en het pleidooi voor het Rijnlandse model, in het eerste kabinet-Balkenende met de populistische stijl van de LPF.⁸

De veelgeciteerde Britse politicoloog M. Canovan omschreef populisme als ‘an appeal to “the people” against both the established structure of power and the dominant ideas and values of society’.⁹ Deze omschrijving sluit nauw aan bij de typering van populisme als stijl. Deze stijl, die zowel Fortuyn als Wilders zich eigen maakten, heeft twee belangrijke kenmerken. In de eerste plaats is sprake van een romantische opvatting van een homogene, ethisch zuivere, ‘ingoede’ gemeenschap.¹⁰ Niet dat die gemeenschap daadwerkelijk bestaat – het is vooral een verbeelde gemeenschap. Metaforen als ‘Henk en Ingrid’ worden vooral ingezet om uitdrukking te geven aan veronderstelde verschillen met burgers die, bijvoorbeeld door herkomst of afkomst, tot de ‘anderen’ worden gerekend.¹¹ In de tweede plaats is sprake van een ‘verwerpelijke elite’. De kloof tussen ‘het deugdzame volk’ en ‘de zelfzuchtige elite’ wordt daarbij gecultiveerd. Dat blijkt onder meer uit de voortdurend geventileerde afkeer van gevestigde instituties, van de wetenschap tot de rechterlijke macht toe. Het zijn niet alleen de ‘Marokkaanse rotjochies’ die ergernis oproepen; minstens zo erg is de politie die niets aan de overlast van deze jongeren doet, zo is het gevoel van populist en hun aanhangers.

MODERNISERING ALS POLITIEK PROJECT

Het succes van het populisme in Nederland wordt vaak verklaard uit vijandigheid ten opzichte van het representatieve democratische stelsel. Maar er is meer aan de hand. Net op het moment dat we dachten in Nederland alles op orde te hebben kwam het populisme op: Fortuyn in 2001. Zijn kritiek richtte zich niet zozeer op de Nederlandse gevestigde politieke macht als zodanig. Hij hekelde ten diepste de moderniseringsclaim, het idee dat de Nederlandse politiek haar eigen project vooral begreep als een steeds verder voortschrijdende modernisering van de samenleving.¹²

Dit ‘alledaags modernisme’, zoals Koenis het noemt, dat de laatste drie decennia in het overheidshandelen tot uitdrukking kwam, heeft verschillende elementen. In de eerste plaats een geloof in economische vooruitgang en daarmee gepaard gaande processen als rationalisering, techno-

cratisering en schaalvergroting. De overheid is de laatste decennia haar legitimiteit gaan ontlenen aan het garanderen van economische groei en koopkracht. Dat is op zichzelf niet iets Nederlands. Van Reagan tot Clinton, van Kok tot Balkenende: het zit zozeer in de *hearts and minds* van overheden in de hele westerse samenleving om aan groei en welvaart legitimiteit te ontlenen.

Daarnaast bleek het geloof in modernisering uit een radicaal omhelzen van de globalisering en internationalisering, dat wil zeggen het geloof in de noodzaak van internationale en Europese politiek. De grote middenpartijen CDA, PvdA, VVD, en ook D66, spraken zich in de aanloop naar het referendum over de Europese Grondwet in 2005 zonder reserves uit voor die Grondwet; de laatste jaren is er meer eurosceptis te horen.

In de derde plaats uitte het geloof in modernisering zich in het geloof dat burgers door individualisering, secularisering en ontzuiling los zullen komen van de oude zuilen, om als zelfstandige en rationeel handelende wezens hun politieke toekomst uit te stippelen. Het CDA heeft dit proces altijd met ongenoegen gadeslagen, zonder dat er duidelijke alternatieven werden ontwikkeld. En dat is op zichzelf niet onbegrijpelijk: je verzetten tegen een ingewikkeld te duiden ontwikkeling als individualisering is als vechten tegen de zwaartekracht.

Door deze moderniseringsclaim van overheden en politieke partijen is intussen wel de indruk gewekt dat 'de politiek' het allemaal wel zou regelen: 'Den Haag' als de geluksmachine, als de beslissende levenssfeer, als 'de hefboom voor de nieuwe wereld'.¹³ Dat heeft gezorgd voor een groot maakbaarheidsgeloof, van zowel burgers als overheden zelf. De neiging om alles te willen beheersen en gebrekkigheden uit te sluiten is wijdverbreid. Zo werd de zogeheten 'Brandonzaak', over de 'vastgeketende' jongen Brandon, niet alleen een onverkwikkelijke mediahype, de kwestie

bracht ook onze irreële, zelfs utopische verwachtingen van de zorg aan het licht; alsof de zorg al ons gebrek kan oplossen.

De kritiek op deze politiek van modernisering en maakbaarheid werd halverwege de jaren negentig al verwoord door de Amerikaanse historicus Christopher Lasch. In

zijn in 1995, postuum, uitgegeven essaybundel *The revolt of the elites and the betrayal of democracy* voorspelde hij dat overal in het Westen reactionaire, nationaal ingestelde bewegingen zouden ontstaan die zich tegen de modernistische politieke elite keerden.¹⁴ Let wel: het was 1995. Clinton

De opkomst van het populisme kan worden verstaan als een reactie op de politiek van modernisering, rationalisering en globalisering

– ‘It’s the economy, stupid!’ – was aan de macht. Van de Tea Party nog geen spoor. Laat staan van Pim Fortuyn of Geert Wilders.

De opkomst van de Nederlandse populisten kan niet anders worden verstaan dan als een reactie op de door Lasch geduide politiek van modernisering, rationalisering en globalisering. Het motto van de pvv lijkt niet voor niets ‘Houden wat je hebt’ te zijn, iets wat geldt voor zowel de voorzieningen van de verzorgingsstaat als voor de culturele eigenheid. En het romantische verlangen naar een homogene, bezielde gemeenschap wordt niet voor niets ingevuld met soms nostalgisch aandoende termen en leuzen als ‘joods-christelijke cultuur’, ‘We raken Nederland kwijt’, ‘Wij zijn patriotten’ en ‘Nederland moet blijven’.¹⁵

Maar waar Wilders zich voortdurend honend uitlaat over de ‘bestuurlijke elite’ of de ‘linkse elite’, ging het Lasch meer om het wakker schudden van de elites, die zich in zijn ogen vaak verscholen in hun ommuurde woongebieden en hun positie te weinig inzetten voor maatschappelijke doeleinden. De liberale democratie en de markt kunnen uiteindelijk niet functioneren zonder deugden, zo betoogt Lasch in *The revolt of the elites*: trouw, gemeenschapszin, arbeidsethos. En als het daarom gaat, kunnen elites zich niet blindstaren op modernisering, dan dienen ze voorop te lopen, zo vond hij.¹⁶

KUNST VAN HET SCHIKKEN EN PLOOIEN

De opkomst van het populisme in Nederland heeft inzichtelijk gemaakt dat de samenleving lang niet voor iedereen prachtig en fijn is. De modernisering heeft niet voor iedereen een win-winsituatie opgeleverd. De grote uitdaging is hoe de zorg die de achterban van populistische partijen heeft voor de toekomst, kan worden omgezet in een wenkend perspectief, in een verhaal dat inspireert.

Dat is voor gevestigde partijen een tour de force. Christendemocraten en sociaaldemocraten waren lange tijd succesvol dankzij de verzorgingsstaat die ze hadden opgebouwd. Maar de verzorgingsstaat wordt inmiddels gezien als een anoniem instituut, waarvan ook nog eens mensen profiteren die het niet verdienen. ‘Nietsnutten en uitvreter krijgen een uitkering, de opera krijgt subsidie, en wat krijgen wij: een dure euro en Marokkaanse rotjochies om de hoek’, zo is het gevoelen. Zie daar als overheid maar eens een antwoord op te formuleren. Toch is het een bijna heilige opdracht, juist ook voor het CDA: de zelfbestendinging van het populisme tegen te gaan om in de toekomst een nieuwe voedingsbodem voor hetzelfde populisme te voorkomen.

Een belangrijke opgave voor het CDA ligt in het ontwikkelen van een

gedeeld ‘verantwoordelijkheidsprincipe’. Zoals Govert Buijs schrijft: ‘De jarenzestigsoftware zit in ons hoofd. De software staat ingesteld op “paradijs”, niet op “verbindingen leggen met anderen”, niet op “creatief omgaan met zaken die ik niet onder controle heb”, niet op “teleurstelling”. De software staat ingesteld op “Waarom doen ‘ze’ hier niks aan?”’¹⁷

Het ontwikkelen van de gedachte om gezamenlijk, overheid en burgers, verantwoordelijkheid te dragen voor de samenleving kan moeilijk aan de pvv worden overgelaten. ‘Het motto is niet ons motto’, zei Wilders bij de presentatie van het regeerakkoord van vvd en cda en het gedoogakkoord van de pvv, waarbij hij doelde op het begrip ‘verantwoordelijkheid’ in de kabinetsleus ‘Vrijheid en verantwoordelijkheid’. Het cda heeft daarentegen altijd de nadruk op persoonlijke verantwoordelijkheid willen leggen. Een goed functionerende economie en gezonde overheidsfinanciën zijn daarbij weliswaar van groot belang. Maar politiek is voor het cda, om met Hannah Arendt te spreken, geen kwestie van ‘maken’ en zorgen dat het huishoudboekje op orde is.¹⁸ Nee, het doel is om mensen in hun kracht te zetten en tot hun recht te laten komen, opdat zij in verantwoordelijkheid en vermogen een bijdrage aan de samenleving kunnen leveren.

Een andere belangrijke opgave voor het cda is gelegen in het voorkomen van nieuwe, maatschappelijke tegenstellingen. Het is geheel in lijn met de eigen traditie om voortdurend na te denken over een politiek van bemiddeling, over de vraag hoe de samenleving bij elkaar blijft. Een samenleving met verschillende religies en culturen levert per definitie spanningen op. Het is het primaat van de politiek om die spanningen in de samenleving draaglijk te houden. Niet voor niets was in Hobbes’ visie de staat niet in eerste instantie de institutie waarbinnen mensen worden samengebracht, maar de institutie die moet voorkomen dat de samenleving uiteenvalt, dat er een oorlog van allen tegen allen ontstaat.

Het is een misverstand om het sluiten van compromissen als ‘slap’ te zien

Politiek is dan ook de kunst van het schikken en plooiën, om al die verschillen en geschillen in de samenleving te overbruggen en te organiseren; burgers zelf beschikken immers niet over het instrumentarium om grote sociale problemen op

te lossen. Als alle burgers van een samenleving dezelfde religie en dezelfde cultuur hebben, zou de politiek niet eens nodig zijn. Populistische partijen zien het sluiten van compromissen als ‘slap’. Dat is een groot misverstand. Het sluiten van compromissen is bij uitstek de manier om tot een gedeelde opvatting over het gezamenlijke goede te komen.

In de christendemocratische traditie is er altijd – in contrast met het

populisme, dat ervan uitgaat dat de wil van het volk goed is – een diep besef geweest dat ‘de volkswil’ op zichzelf geen goed doet en geen recht doet. ‘Wie wilt ge dat ik u loslaat?’ vroeg Pilatus. En hij waste zijn handen in onschuld en nam afstand van het onrecht dat werd begaan. Het kan nodig zijn bij meerderheidsbesluit knopen door te hakken. Maar dat levert nog niet per definitie de waarheid of een rechtvaardige beslissing op.¹⁹

Rita Verdonk zei eens over democratie: ‘Het is heel simpel: als er in een gezin drie mensen patat willen en twee zuurkool, dan eet je dus patat.’ Met andere woorden: de meerderheid beslist, dat is democratie, aldus Verdonk. Nee, natuurlijk niet, democratie betekent ten diepste rekening houden met minderheden, zowel religieuze als culturele.

NIEUWE TAAL

Het antwoord aan populisme begint met een realistisch mensbeeld en een realistische visie op de overheid. Een realistisch mensbeeld houdt in dat een politieke partij durft te zeggen hoe mensen in de kern zijn. Mensen zijn niet als vanzelf allemaal gericht op het gemeenschappelijke goed, dat zou utopisch denken zijn. Een realistische visie op de overheid begint met het besef dat een overheid niet alles kan beheersen en ook niet alles moet willen beheersen. Al te utopische verwachtingen van ‘de politiek’ mogen niet worden gewekt. Daarom is het van belang om voortdurend te getuigen van een realistische visie op de overheid: ‘Den Haag’ is geen geluksmachine.

Tegelijk worden mensen, in de beste christendemocratische visie, wel uitgedaagd om zich als verantwoordelijke wezens te gedragen. Burgers zijn weliswaar geen heiligen, ze willen wel moreel uitgedaagd worden. Hoe word ik gelukkig? Is dat door zo veel mogelijk te krijgen, of door me voor anderen in te zetten, door talenten zo veel mogelijk aan te wenden voor de gemeenschap? Niets werkt zo prikkelend als zelf betrokken te zijn bij de verbetering van de buurt, zelf medeverantwoordelijkheid te dragen voor het onderhoud van de speeltuin in de straat.

Bezieling voor een samenleving krijgt kracht door een gedeelde taal. Als het CDA de partij wil zijn die uitdaagt, die soms ook ongemakkelijke vragen stelt, dan zal het de taal waarin het zijn idealen verwoordt, moeten aanpassen. Vooralsnog lijkt het debat binnen het CDA over populisme te worden beheerst door een kloof tussen twee kampen. Aan de ene kant is er een groep die algemene principes probeert toe te passen op een steeds diffuser wordende samenleving. Deze groep heeft de overtuiging dat Nederland bijeen kan worden gehouden door vast te houden aan die algemene principes. Aan de andere kant is er een geïndividualiseerde generatie die vanuit

de eigen ervaringen of de ervaringen van anderen uitspraken probeert te doen over de samenleving. Schrijver en essayist Bas Heijne heeft erop gewezen dat de eerste groep in zijn taalgebruik zo veel mogelijk streeft naar objectiviteit ('het gelijkheidsbeginsel', 'de rechtsstaat') en dat de tweede groep zich in veel subjectievere bewoordingen uitlaat ('echte Hollanders', 'We gaan Nederland teruggeven aan de Nederlanders').²⁰

In de publieksdemocratie of toeschouwersdemocratie, waarin media een veelbepalende rol spelen, is het duidelijk welke taal meer tot de verbeelding spreekt. Wie een weerwoord aan populistische bewegingen wil bieden, zal van de alledaagse praktijk moeten uitgaan, dingen bij de naam durven noemen, betrokken moeten zijn, compassie durven tonen. Als de vragen van de straat niet meer bepalend zijn, wordt de politiek gereduceerd tot ambtelijke navelstaarderij.

Dat betekent ook dat niet kan worden volstaan met verwijzingen naar beginselen als 'solidariteit' of 'gerechtigheid', of met te zeggen dat bepaald

gedrag door 'de' joods-christelijke traditie wordt voorgeschreven of aanbevolen. In de praktijk blijven dit soort begrippen meestal tamelijk leeg. Dat is niet zo verwonderlijk. Want wie in het hedendaagse debat zegt 'wij hebben een joods-christelijke cultuur', lijkt vooral te

*De 'joods-christelijke cultuur'
is een reactionaire term
geworden, bedoeld om
mensen uit te sluiten*

willen zeggen 'wij hebben een niet-islamitische cultuur'.²¹ Daarmee is de joods-christelijke cultuur een reactionaire term geworden, bedoeld om mensen uit te sluiten.

De christelijke traditie is vele malen rijker dan dat. Ze getuigt van een onvoorwaardelijke verbondenheid met en betrokkenheid op mensen. Daarom zou het veel zinvoller zijn om te laten zien waarom het goed zou zijn om de joods-christelijke traditie te horen en te gehoorzamen, in plaats van te zeggen dat 'wij in een joods-christelijke cultuur leven'. Christendemocraten kunnen daarbij teruggrijpen op het Bijbelse verhaal. Neem een begrip als 'solidariteit'. In Deuteronomium 26 vertelt de profeet Mozes wat de Israëliet moet zeggen als hij na de oogst zijn dankoffer gaat brengen: 'Mijn vader was een zwervende Arameeër. Hij trok naar Egypte en woonde daar als vreemdeling met een handvol mensen. De Egyptenaren begonnen ons slecht te behandelen. De Heer bevrijdde ons uit Egypte. Hij gaf ons dit land, dat overvloedig van melk en honing is. Heer, hierbij breng ik u de eerste opbrengst van het land dat u me gegeven hebt.' Dat is het verhaal. Twee verzen daarna volgen de aanwijzingen voor de omgang met de vreemdelingen, de weduwen en de wezen. Anders gezegd: solidariteit is niet gebaseerd op wat ik terugkrijg, maar op

wat mij reeds gegeven is.²² Dat schept ruimte voor een politiek verhaal over solidariteit en over een gezamenlijke moraal – een verhaal dat een populistische beweging niet snel zal laten horen.

Noten

- 1 'La Belgique et les Pays-Bas malades du populisme', *Le Monde*, 4 september 2010.
- 2 Rob Riemen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme*. Amsterdam: Atlas, 2010.
- 3 Zie Erik Borgman, 'Alles wat van mij is, is van jou', in: Wim Eikelboom en Hans Groen (red.), *Een huis om in te wonen. Een samenleving met hart en ziel*. Doorn: Stichting Christelijk-Sociaal Congres, 2010, pp. 33-41. Lezing Christelijk-Sociaal Congres, 26 augustus 2010; A. Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie. Rede bij de opening van het sociaal congres op 9 november 1891 gehouden*. Amsterdam: Wormser, 1891, pp. 25-26.
- 4 Zie het artikel van Ab Klink in dit CDV-nummer.
- 5 Anton Zijderveld, *Populisme als drijfzand*. Amsterdam: Cossee, 2009; Maarten van Rossem, *Waarom is de burger boos?* Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2010; Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010; Riemen 2010.
- 6 Als bij populisme sprake is van ideologie, dan is het een 'dunne' ideologie: een 'mind-set' of een aantal min of meer samenhangende denkbeelden. Zie het artikel van Lucardie in dit CDV-nummer.
- 7 Zie het artikel van Sjaak Koenis in dit CDV-nummer.
- 8 Sjaak Koenis, *Het verlangen naar cultuur. Nederland en het einde van het geloof in een moderne politiek*. Amsterdam: Van Gennep, 2008, pp. 19-46. Koenis onderscheidt behalve de *populistische stijl* en de *gemeenschapsstijl* ook de *bedrijfskundige stijl*, waarbij de markt een belangrijke rol speelt in het oplossen van sociale problemen, de *bestuurskundige stijl*, waarbij de overheid de sturende instantie is om problemen op te lossen, en de *emancipatiestijl*, waarbij partijen hun eigen belangengroep willen emanciperen.
- 9 M. Canovan, 'Trust the people! Populism and the two faces of democracy', *Political Studies* 47 (1999), nr. 1, pp. 2-16.
- 10 Jan Jagers, *De stem van het volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen*. Proefschrift Universiteit Antwerpen. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 2006; Cas Mudde, *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, p. 23.
- 11 Zie het artikel van Ernst Hirsch Ballin in dit CDV-nummer.
- 12 Zie het artikel van Sjaak Koenis in dit CDV-nummer; Pim Fortuyn, *De verweesde samenleving. Een religieus-sociologisch traktaat*. Utrecht: Bruna, 1995.
- 13 Zie het artikel van Govert Buijs in dit CDV-nummer.
- 14 Christopher Lasch, *The revolt of the elites and the betrayal of democracy*. New York: W.W. Norton & Company, 1995.
- 15 Zie bijvoorbeeld het pvv-verkiezingsprogramma; Jan Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders en hoe ze werken*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2010.
- 16 Zie ook het interview met Anton Zijderveld en Koen Abts in dit CDV-nummer.
- 17 Zie het artikel van Govert Buijs in dit CDV-nummer.
- 18 Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago: The University of Chicago Press, 1958.
- 19 Zie het artikel van Piet Hein Donner in dit CDV-nummer.
- 20 Bas Heijne, 'Wie populisme niet snapt, verliest het debat', *NRC Handelsblad*, 6 september 2010.
- 21 Zie bijvoorbeeld Pieter Jan Dijkman, 'De Roon: Spil in Wilders' keurbende', *Reformatorisch Dagblad*, 13 juni 2009. Interview met pvv-Tweede Kamerlid De Roon.
- 22 Zie ook Kees van der Kooi, 'Politici schuwen het grote verhaal', *Trouw*, 26 februari 2011.